

Гордана КРИВОКАПИЋ-ЈОВИЋ

истраживач сарадник

Институт за историју

радничког покрета Србије

Немањина 24/II, Београд

ОРГАНИЗАЦИЈА НАРОДНЕ РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ У ВРЕМЕ КОНСТИТУИСАЊА КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА (ЈЕСЕН 1918-ЈУНИ 1921)

АПСТРАКТ:

Организација Радикалне странке у ово време одвијала се на два нивоа: на једном се окупљала елита, а на другом, делом спонтано, делом организовано, стварале су се и обнављале основне партијске ћелије. Овај процес који се одвијао 1919, 1920. и 1921. године обезбедио је солидан успех странци, прво на општинским изборима у августу 1920. и јануару-марту 1921, као и на изборима за Уставотворну скупштину у новембру 1920. године. Тада је Радикална странка заузела позицију једне од најјачих у земљи.

Ослобођењем Србије и Југославије почело је окупљање и организовање радикала на читавој територији нове државе — Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Радикалске вође-прваци из најужег руководства (министри у влади који су се затекли у Солуну) пристизали су појединачно у Србију и Београд током октобра и новембра 1918. године са српском војском и Регентом Александром (Момчило Нинчић, Стојан Протић). Други су, углавном радикалски посланици, долазили у групама из избеглиштва (Ница — Француска), морем па копном, током јесени и зиме 1918/19. године. Трећи су пристизали из интернације или заробљеништва, како они из Србије, тако и они из осталих делова Југославије, из ужаса аустроугарских „конц-лагера”, да би коначно умирали у отаџбини међу својима.¹ Четврти су долазили „из Југославије”, са територија бивше Аустроугарске Монархије, сада Државе Словенаца, Хрвата и Срба, односно после 1. децембра 1918. године једноставно из осталих делова Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевине

¹ Самоуправа, бр. 1-40 (нов.-дец. 1918.) и Самоуправа за 1919. годину (нпр. бр. 4 од 22. нов. 1918. године; бр. 38. од 29. децембра 1918. године итд.).

СХС). Међу њима су нарочито предњачили Сремци, па остали Војвођани (Бачка, Банат и Барања), па Срби из Хрватске и Славоније, али и Хрвати, људи из Босне, Далматинци. Разорена, ојађена и поклекла током рата и окупације београдска варош је постајала стетиште свеколике југословенске политике и политичара, па и радикалских.

Никола Пашић, у пратњи пријатеља и сабораца, српских народних посланика и Југословена, пристигао је лаћом у Дубровник, па одатле возом преко Мостара и Сарајева на земунску железничку станицу почетком децембра 1918. године.²

Од укупно 166 народних посланика колико их је имала предратна Скупштина Краљевине Србије (изабрана 1913. године), 125 је успело 1915. године да избегне из земље. Међу њима је било 79 радикалских посланика. Српски парламентарци су као и остале српске избеглице, ишли у два правца: пут Црне Горе (88), и пут Грчке (37). И једни и други састали су се у Риму и ту одлучили да се на позив ничанске општине зауставе у Ници (Француска).³ Тако је омогућен наставак парламентарног живота Србије и у избеглиштву.⁴ Од 79 избеглих радикалских посланика, 13 је током тог избегличког парламентарног живота пришло опозицији (радикалски дисиденти), а шесторо је умрло у избеглиштву.⁵ Од 60 преживелих радикалских посланика највећи број се у јесен 1918. године вратио у отаџбину и укључио у политички живот земље.⁶ Радикалске вође-прваци, које је завршетак рата и проглашење уједињења затекло на власти, као министре, активно су учествовали у стварању прве југословенске — концентрационе — владе током децембра 1918. године, у коју су ушла 3 радикала.⁷ Остали радикалски посланици су учествовали у раду Народне Скупштине Краљевине Србије током децембра 1918. године. Та скупштина је на 101. редовном састанку 21. децембра изабрала делегате-посланике за заједнички Парламент Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Према претходним одредбама у будући заједнички Парламент (оно што ће се звати Привремено народно представништво — ПНП) од 166 народних посланика требало је да уђе 84 делегата с тим да се дотадашњи партијски однос очува, а да се за области ослобођене и присаједињене Србији 1913. године резервишу 24 места. У овакву делегацију Народне скупштине Краљевине Србије ушло је 40 радикала. Били су то: у првој групи (са свршеним универзитетом) Андра Станић, др Велизар Јанковић, Драгутин Васић, Илија Илић, Јоца Т. Јовановић, Маринко Станојевић, Милан Капетановић, Миша Трифуновић, Михаило В. Илић, др Момчило Нинчић, Никола П. Пашић, Пера Јовановић, др Пера Јовићић, др Станојло Вукчевић, Стојан Протић, Урош Ломовић, Чеда А. Костић, Чеда Гагић (међу њима било је 7 инжењера, 2 лекара, 6 правника, 3 филозофа, а од њих укупно 18, седморо су били министри, двоје слободне професије, а двоје чиновници); у другој

2 Самоуправа, бр. 6. од 24. новембра 1918. године; бр. 10. од 28. новембра 1918. године.

3 Самоуправа, бр. 22. од 10. децембра 1918. године, стр. 1-2, чланак „Народни посланици ван отаџбине”.

4 Исто.

5 Самоуправа, бр. 17. од 5. децембра 1918. године и бр. 22. од 10. децембра 1918. године. Чланци: „Ван отаџбине умрли радикалски посланици” и „Народни посланици ван отаџбине” Умрли радикалски народни посланици: Андра Николић у Паризу; прота Милан Ђурић у Риму; Мита Михаиловић, Богдан Јанковић и Чеда Урошевић у Ници и Димитрије Средојевић на Крфу. Радикалски дисиденти: Андра Цветковић, пок. Богдан Јанковић, Веља Вукићевић, Драгољб Анђелковић, Дража Павловић, Коста Стојановић, Марко Ђорђевић, Марко Трифковић, Михајло Срећковић, Настас Петровић, Никола Поповић, Светозар Мојковић и Лазар Симоновић.

6 Самоуправа, бр. 1-40. (нов.-дец.) 1918. године.

7 Самоуправа, бр. 21. од 9/22. децембра 1918. године. У прву југословенску концентрациону владу ушли су од радикала: Стојан Протић, др Момчило Нинчић и Милан Капетановић.

групи (са завршеном средњом или стручном школом) били су Алекса Жујовић, Жика Тајсић, Миладин Стефановић, Пера Вуксановић, Светозар Хаџић, Сретен Којић и Тихомир Константиновић; у трећој групи (са трговачком спремом) били су Драг. Божиновић, Ђока Ж. Брачинац, Илија П. Михаиловић, Јоца Селић и Никодије Милетић; и у четвртој групи (економи, сељаци) били су Андра Протић, Богдан Михаиловић, Велисав Михаиловић, Димитрије Попадић, Живојин Шобић, Милутин Драговић, Мих. М. Илић, Мих. Јовановић, Ранко Обрадовић и Стојан Костић.⁸ Током рада ПНП од 24 делегата-посланика из тзв. „Јужних крајева” Србије (Стара Србија и Македонија) 14 је пришло Радикалној странци, односно, уписало се у Клуб посланика Радикалне странке. Били су то: др Александар Павићевић, лекар из Сјенице, др Алекса Станишић, директор Учитељске школе у Скопљу – иначе из Пријепоља, Серафим Поповић, инжењер из Приштине, Никола Дрмончић, адвокат из Тетова, Крста Ђорђевић, прота из Пореча – округ Битољски, Анђелко Нешић, прота из Косовске Митровице, Сава Вукојичић, прота из Пљеваља, Сали-бег Рисовац из Новог Пазара, Милан Топаловић, трговац из Вучитрна, Тома Поповић, трговац из Гњилана, Васо Богојевић, трговац из Тетова, Милан Протић, трговац из Бујановца, Темко Поповић из Охрида и Никола Милић, професор из Пријепоља.⁹

Сусрет радикала из бивше Јужне Угарске (некада Војводине, односно Баната, Бачке и Барање са Сремом) са радикалима из Краљевине Србије био је спонтан и природан, а пришли су му са пуно поверења и отворености и једна и друга страна. Још током ослобађања земље у јесен 1918. године и у време припрема за оживотворење заједничког Народног представништва састајале су се вође и прваци обе странке (Српске народне радикалне странке у Угарској и Народне радикалне странке у Србији), као што су били и многобројни доласци војвођанских радикала у нову заједничку престоницу, у Београд. За народ са обе стране границе, са обе стране Дунава и Саве, то није био сусрет два света, већ рушење границе која је вековима делила један исти свет.

Вођа радикала из Јужне Угарске Јаша Томић (један од главних људи у организацији нове власти – Српског народног одбора – и њен председник, члан главних пододбора, уредник новосадске „Заставе”) врло брзо се састао са радикалским вођама из Србије Момчилом Нинчићем и Љубом Јовановићем. У обнављању политичког живота у Војводини радикали су се са Ј. Томићем на челу показали као најорганизованији. На Великој народној скупштини одржаној 25. октобра 1918. године у Новом Саду од 757 посланика из 211 општина, од којих су 588 били Срби, радикали су били најбројнији.¹⁰ Веома блиски са радикалима из тзв. Јужне Угарске (Банат, Бачка и Барања, некада Војводина) били су и радикали из Хрватске и Славоније где је припадала и Сремска жупанија. Они су у прошлости чинили јединствену страначку организацију. Покрет војвођанских радикала, са овако проширеном сфером утицаја, имао је снажну „државотворну”, унитаристичко-централистичку, пансрпску струју пред чијим циљевима су веома брзо нестајали успешно оживотворени аутономни органи власти. Сам Јаша Томић је иначе заговарао уједињење директно са Београдом, а не преко Загреба.

Оснивање Југословенске демократске странке 17. фебруара 1919. године у Сарајеву дало је првацима војвођанских радикала онај завршни подстицај за што брже окупљање свих радикала у земљи: првенствено се мислило на фузију са Радикалном странком Србије, али и на „стапање” са радикалима у Босни и Херце-

8 Самоуправа, бр. 40. од 31. децембра 1918, стр. 2, Народна скупштина.

9 Самоуправа, бр. 199 од 23. августа 1919. године стр. 3, Партијско кретање.

10 Лаза Ракић: текст предавања са научног скупа Србија у рату 1918. године.

говини као и осталим радикалским групама. Др Ђорђе Красојевић и др Владислав Манојловић, председници Радикалне странке у Војводини, сазвали су збор свих чланова своје странке (Српске народне радикалне странке – СНРС) из Хрватске и Славоније, Баната, Бачке и Барање. Збор је одржан 27. фебруара 1919. године у Новом Саду и на њему се расправљало о спајању („стапању“) радикалских странака у новој држави. Изабран је и одбор за преговоре о спајању радикалских организација у јединствену политичку организацију са заједничком управом.¹¹

На великом збору СНРС у Новом Саду 1. марта 1919. године (непосредно после оног одржаног 27. фебруара), лекар др Славко Милетић, син Светозара Милетића и један од првака странке, упозоровао је на значај добре организације без које „се и најбољи програм не може остварити“.¹² Уопште, војвођански радикали били су свесни значаја боље организације странке у потпуно измењеним околностима њеног егзистирања у ослобођеној отаџбини. Партијски лист „Застава“ је тако позивао радикале по селима и варошима да изврше попис својих чланова, уплату чланарина, организацију месних, среских, окружних и жупанијских организација (одбора), као и организацију средишне управе и секција. Вођство странке било је задужено за одређене секције дајући под одборима директиве за рад. Све је то био део активности за „политичко образовање“ народа. За почасног председника странке изабран је др Ђорђе Красојевић, а др Жарко Миладиновић, вођа сремских радикала за потпреседника.¹³

Дакле, на општем плану тражења новог места у политици нове државе војвођански радикали су предузимали јасне кораке за своје организационо „стапање“ са осталим радикалским организацијама и групама као и изједначавање програма и статута међу њима. У ту сврху је на поменутом збору Радикалне странке у Новом Саду 27. фебруара 1919. године изабран Одбор у који су ушла седморица првака странке: др Жарко Миладиновић, прота Божа Поповић, др Влада Манојловић, др Славко Милетић, др Мита Мушички, новинар Мита Клиџин и проф. Милан Недељковић.¹⁴ С друге стране, на унутрашњем плану кренули су у реорганизацију странке „од врха до дна“, у стварање чвршће и ефикасније организације, нову политичку „обуку“ народа која је требало да их припреми за нову страначку позицију у Краљевини СХС.

Свечаним уписивањем делегата-посланика Радикалне странке из Војводине у ПНП у Клуб посланика Радикалне странке извршено је „стапање“ двају најстаријих и највећих радикалских странака на југословенском простору. То је обављено 3. марта 1919. године, непосредно после почетка рада ПНП-а.¹⁵ После тога су на поузданичкој конференцији одржаној 30. марта 1919. године радикалној странци из Војводине приступиле и бивше присталице Српске народне странке (имале су свој орган „Српство“): група у којој су били др Бранко Илић, др Миладин Свињарев, проф. Марко Вилић и др Вока Тапавица.¹⁶

11 Љубинка Богетић, Присаједињење војвођанских радикала Радикалној странци Србије, Зборник за историју Магице српске, 2, Нови Сад 1970, стр. 123-140. и напомена 15: *Застава*, 28/1919. – Позив на збор са дневним редом: 1) обнова програма, 2) избор управе и 3) избор одбора који ће преговарати о јединству – стапању радикалних странака у новој држави.

12 *Застава*, бр. 38 за 1919. годину. Збор радикалне странке у Новом Саду – говор др Славка Милетића.

13 *Застава*, бр. 38 за 1919. годину; бр. 43 за 1919. годину. „Ко ће први?“ (Јаша Томић)

14 *Застава*, бр. 38 за 1919. годину, Збор Радикалне странке у Новом Саду; Јаша Томић, Грађа за нов радикалски програм, Нови Сад, 1919. година; Споменица Јаше Томића, изд. *Заставе*, Нови Сад, 1923. године, стр. 41.

15 *Самоуправа*, бр. 40 од 1919. године.

16 Љ. Богетић, оп.цит, стр. 129, 130.

У току марта 1919. године конституисан је и Посланички клуб Радикалне странке. Председник клуба постао је Стојан Протић, потпредседници Урош Ломовић из Г. Милановца и др Жарко Миладиновић из Руме, секретари Јоца Манојловић из Суботице, Мита Клицин из Новог Сада и Светозар Хаџић из Сврљига. Клуб радикалских посланика, на предлог свог извршног одбора, донео је одлуку да се умноже статут Народне радикалне странке, који су требали да послуже за целу Краљевину СХС привремено док се, после извршене организације свих радикалских елемената, не замене новим. Ову одлуку Клуб је донео 20. априла 1919. године а потписала су је петорица чланова Привременог извршног одбора НРС-а Срба, Хрвата и Словенаца (инж. Јоца П. Јовновић, бивши министар грађевина, лекар др Славко Милетић, проф. Миша Трифуновић, бивши министар просвете, инж. Пера Јовановић, секретар Народног представништва и новинар Мита Клицин)¹⁷.

Међутим, организациона структура Народне радикалне странке почивала је годинама на овом статуту усвојеном још на Земаљској конференцији НРС-а одржаној 21. и 22. новембра 1911. године, а измењеном на седници Главног одбора од 25, 26, 27. и 28. септембра 1920. године. Према Статуту странка је имала изразито централистичко устројство, са безусловном потчињеношћу нижих органа вишим и непосредном одговорношћу пред Главним одбором. Зацртана је оштра дисциплина у поштовању Главног одбора, који је иначе био „свемоћан” имајући широка овлашћења у односу на чланство уопште и месне одборе: издавање упутстава и наредаба и њихово испуњење као обавезно, разрада главних начела и основних питања страначке политике, контрола дисциплине у странци, расправа спорова између појединих организација, разрешење месних одбора и постављање нових и др. Месни одбори у варошима (градовима) који су бирали засебно посланике непосредно су зависили од Главног одбора у одлучивању. Нарочито се то односило на Београд: у ужем Главном одбору странке, од 45 чланова 25 су били из Београда, тј. чланови београдске месне радикалске организације.¹⁸

Крајем априла 1919. године Радикалној странци (сада већ Краљевине СХС) су се обратили и радикали Босне тражећи од Стојана Протића и осталих радикалских вођа заједничку политичку радњу.¹⁹ У пролеће-лето 1919. године, забележено је, у ПНП-у је било (око) 55 радикалских делегата-посланика (40 радикала из бивше Скупштине Краљевине Србије и 12 радикалских делегата-посланика из Војводине).²⁰ Њима је пришло 14 делегата-посланика из тзв. Јужне Србије (Стара Србија и Македонија), као и неколико делегата посланика из Босне и Херцеговине (Војислав Шола — Мостар, др Милан Сршкић — Сарајево, Сулејман Салиагић — Котор Варош, Глигорије Јефтановић — Сарајево и др Ејуб Мујазиновић).²¹

17 Статути Народне радикалне странке, усвојени на Земаљској радикалној конференцији одржаној 21. и 22. новембра 1911. године у Београду. Штампарија Супек-Јовановић и Богданов, Нови Сад 1919.г.

18 Надежда Јовановић, Борба за београдску општину у општинским изборима 1926. године, Годишњак града Београда књ. XVII — 1970. година, стр. 137; Статути Народне радикалне странке, усвојени на Земаљској радикалној конференцији одржаној 21. и 22. новембра 1911. године у Београду и измењени у седницама Главног одбора Радикалне странке из целе земље, одржаним 25, 26, 27. и 28. септембра 1920. године у Београду, Београд 1923.

19 Самоуправа, бр. 99 од 1919. године.

20 Љ. Богетић, оп. цит, стр. 133; Б. Глигоријевић, Парламент и политичке странке у Југославији (1919-1929), стр. 38 и нап. 146 и 147; Самоуправа, бр. 199, од 23. августа 1919. године, стр. 3. Партијско кретање.

21 Самоуправа, бр. 6. од 10. јануара 1920. године, стр. 4. Оглас Друштво „Народна самоуправа” — позив на упис свима радикалима и радикалним пријатељима.

Почетком рада ПНП-а, груписањем радикалских делегата-посланика из целе земље, без обзира на страначке организације којима су раније припадали, у јединствени Клуб посланика НРС-а, приведена је крају организација руководећих органа странке, заправо окупљање њене елите. На седници 4. јуна 1919. године, Клуб посланика НРС-а је изабрао свој клупски одбор (пре тога је имао Привременни извршни одбор – Клуба посланика – Народне радикалне странке). У овај клупски одбор ушли су делегати из ПНП-а Јоца Јовановић, Урош Ломовић, др Жарко Миладиновић, Војислав Шола, др Александар Павићевић, прота Анђелко Нешић, Васа Богојевић, прота Крста Ђорђевић, прота Божа Поповић, др Славко Милетић, Мита Ђорђевић, Пера Милорадовић, Глигорије Јефтановић, др Ејуб Муџазиновић, Сулејман Салиагић, прота Саво Вукојичић, Ђока Брачинац, Драгиша Васић, Миша Трифуновић, Илија Илић, др Станојло Вукчевић, Жика Тајсић, Стојан Костић, Драгољуб Божиновић, Велислав Михаиловић и Никодије Милетић. Сви они су са раније изабраним „Организационим одбором” сачињавали Привременни главни одбор са правом да расправља и решава сва питања Радикалне странке.²²

После ослобођења и уједињења земље месне радикалске организације почињу да се јављају у готово свим крајевима Краљевине СХС. На почетку су ритам њиховог појављивања, односно организовања, као и учесталост поновног јављања били најизразитији у Срему, у Босни и Херцеговини. Уједно је ту била и најгушћа њихова организациона мрежа која је окупила значајан број чланова и присташа. Нешто је успоренији и разређенији био ритам и мрежа организовања месних радикалских организација на простору Баната, Бачке и Барање, Хрватске и Славоније. Успорднији је био и правац распрострањавања према југу у тзв. Јужну Србију односно Стару Србију и Македонију, али су организације ту створене, као и у Хрватској и Славонији биле доста стабилне. Ипак, главна упоришта Радикалне странке остају и даље окурузи предратне Краљевине Србије, што су показали и избори за Уставотворну скупштину 28. новембра 1920. године. Они су такође показали да су нови бастиони радикалске политике постали Босанска крајина и Срем.

На територији предратне Краљевине Србије политичка активност Радикалне странке била је најслабија. Током 1919. године обнављање месних радикалских организација било је јако споро, да би се током 1920. године знатно појачало. Један од значајних узрока био је проблем демобилизације војске. Ови простори су били суочени са трагичним последицама Великога рата у свим видовима живота па и политичког. Проређеност у редовима Радикалне странке као последица свеукупног страдања људи и у окупацији и у борби била је знатна (много погинулих у току рата, много убијених у окупираној земљи, велики број умрлих или болесних после тамновања). Потреба општег обнављања и омасовљивања странке наметала се већ и из тих разлога.²³

Један од првих радикалских зборова одржан је у Жупањевцу (Левач), у Моравском округу. Жупањевачка општина била је једна од најачих радикалских општина у том округу. На збору у Жупањевцу много се говорило о прошлости, непосредној прошлости, о судбини радикала у рату. Као и свуда у Србији за време окупације, говорило се, и овде су радикали били кињени, тучени, хапшени, интернирани. Радикали су се прво окупили самоиницијативно и спон-

22 *Самоуправа*, бр. 132 од 4. јуна 1919. године, стр. 3. Партијско кретање – Избор радикалског клубског одбора.

23 *Самоуправа*, бр. 1-40, нов. – дец. 1918. године; *Самоуправа*, од 3. маја 1919. године. Током 1918-1919 *Самоуправа* је донела низ објава о смрти својих чланова, „стarih радикалских бораца”.

тано на ужу конференцију ради договора о обнови организације странке, а сам збор су одржали 3. јуна 1919. године. На њему су учествовали стари и нови радикали, ратници и остали људи. Било је много говора, одата је пошта мртвима, донета је одлука о обнављању рада Радикалне странке; странка је виђена као најзаслужнија за „сјајне реултате рата”, и „...за овако сјајне успехе у нашем народном уједињењу има да се благодари у првом реду мудрој политици р.с. јер и непријатељи су поднели страшне жртве у овоме рат, па шта је било са њима? Због рђавог политичког вођства изпропадали су за бадава...”²⁴

Велики радикалски збор одржан је 21. децембра 1919. године у Зајечару, са амбицијама да се организација странке изврши на целом простору Тимочког округа. Сутрадан је конституисан Месни одбор Радикалне странке за варош Зајечар.²⁵

Збор Радикалне странке за град Пожаревац, веома посећен, одржан је 4. јануара 1920. године када је био изабран Месни одбор, а затим и квартални одбори и тако извршена и обновљена организација странке. После говора о историји странке, осуда демократске владе, конституисања Месног одбора, донета је Резолуција која је била израз верности, подршке, оданости страци и њеним вођама.²⁶

У првој половини јануара 1920. године прво је одржан збор Радикалне странке у Нишу, па 18. јануара у Ужицу, затим у Шапцу, где је изабран месни одбор и извршена организација странке.²⁷ Окружни партијски одбор за Чачански округ одржао је прву седницу после рата 24. јануара 1920. године ради споразума о партијској организацији у округу. Сама месна организација странке извршена је овде 22. фебруара 1920. године.²⁸ Радикали града Лесковца одржали су свој збор у организационе сврхе 1. фебруара 1920. године.²⁹ За 8. фебруар упутили су радикали Параћинског среза позив на конференцију коју су одржали 9. фебруара 1920. године и тако обновили партијску организацију. Радикали града Пирота састали су се 12. (13) фебруара 1920. године, а такође и радикали у Ресену.³⁰ Радикали града Јагодине су на конференцији 24. јануара 1920. године извршили организацију странке и изабрали месни одбор.³¹ Радикали варошице Раче Крагујевачке састали су се 10. фебруара 1920. године на веома добро посећеној конференцији и извршили организацију странке, а 22. (23) фебруара одржали су збор и „стари и нови” алексиначки радикали.³² Конференција радикала Колубарског среза (Београдски округ) одржана је на „Радикалски дан” 12. фебруара 1920. године у Јазаревцу где је после многих говорника изабрана привремена среска партијска организација.³³

24 *Самоуправа*, бр. 149, од 25. јуна 1919. године.

25 *Самоуправа*, бр. 2, од 2. јануара 1920. године, стр. 3. Партијско кретање.

26 *Самоуправа*, бр. 14, од 20. јануара 1920. године, стр. 3. Пк.

27 *Самоуправа*, бр. 17, од 23. јануара 1920. године, стр. 3. Пк и бр. 37, од 17. фебруара 1920. године; бр. 18, од 24. јануара 1920. године, стр. 3. Пк и бр. 47, од 28. фебруара 1920. године; бр. 19, од 25. јануара 1920. године, стр. 3. Пк.

28 *Самоуправа*, бр. 24, од 31. јануара 1920. године, стр. 2, Пк и бр. 52, од 5. марта 1920. године, и бр. 79, од 6. априла 1920. године.

29 *Самоуправа*, бр. 28, од 5. фебруара 1920. године, стр. 2, 3, Пк и бр. 39, од 19. фебруара 1920. године.

30 *Самоуправа*, бр. 29, од 7. фебруара 1920. године, стр. 3, Пк; бр. 36, од 15. фебруара 1920. године; бр. 35, од 14. фебруара 1920. године, стр. 3, Пк.

31 *Самоуправа*, бр. 43, од 24. фебруара 1920. године, стр. 3, Пк.

32 *Самоуправа*, бр. 46, од 27. фебруара 1920. године, стр. 3, Пк и бр. 60, од 14. марта 1920. године.

33 *Самоуправа*, бр. 55, од 9. марта 1920. године, стр. 3, Пк.

Конференција Радикалне странке за срез студенички одржана је 22. фебруара 1920. године у Рашкој, а отворио ју је председник Месног одбора Радикалне странке за општину Рашка. На конференцији су биле заступљене све општине Студеничког среза са својим представницима и виђенијим члановима. Према акту Окружног радикалног одбора за Округ чачански од 24. јануара 1920. године на место умрлих и погинулих чланова странке изабран је привремени Срески радикални одбор.³⁴

У Темнићском срезу (Моравски округ) извршена је током фебруара и марта 1920. године организација Радикалне странке: изабрани су месни одбори за општину варошице Варварин, за општину села Варварин, за општину Катунску, за општину Обрешку, Рашевачку, Поточку, Својновску, Крчинску, Тољевачку, Бачинску, Залоговачку, Орашку, Бошњанску и Маскарску. После свих организација у срезу одржана је 20. фебруара Среска конференција у Варварину и конституисан је Срески одбор.³⁵ Радикални збор у варошици Кучево (код Пожаревца) одржан је 8. фебруара и конституисан нови месни одбор и организована странка, а према наређењу Окружног радикалног одбора у Пожаревцу.³⁶ Овај ланац месних, среских и окружних организација Радикалне странке који се обнављао и организовао до новембра 1920. године обезбедио је странци веома солидан успех на изборима за Уставотворну скупштину 28. новембра 1920. године у скоро свих 17 округа некадашње Краљевине Србије. Од укупно 284.000 гласова датих Радикалној странци на овим изборима, више од 120.000 добијено је овде.

Окружне и среске организације Радикалне странке су у Србији, као и у свим другим деловима земље, биле, уочи избора за Уставотворну скупштину, посебно ангажоване око избора кандидата и састављања кандидационих листа. Та радња се одвијала у договору са Главним одбором и немогуће ју је посредством извора пратити.³⁷ Месни су, пак, одбори посебно били ангажовани у општинским изборима у августу 1920. године и јануару, фебруару и марту 1921. године. За ову другу фазу општинских избора почетком 1921. године, за Србију је карактеристичан савез радикала и демократа по општинама а против комуниста³⁸. Други талас окупљања радикала на састанке, зборове, конференције биле су пролетње „визитације” народних посланика који су обилазили свој срез, што је било интензивно и у Србији, Срему, Војводини, Босни и Херцеговини, као и у осталим деловима земље.

Ланац партијског организовања Радикалне странке у Босни и Херцеговини почео је у Тузли где је на среском поузданичком састанку 11. маја 1919. године примљена и потписана једна резолуција НРС-а. Она је даље дата на усвајање, па је већ сутрадан, 12. маја 1919. године, на састанку повереника Радикалне странке у Тињи и усвојена. Виђенији српски трговац из Шикоље Љубомир С. Васиљевић је говорећи на том састанку о Радикалној странци рекао, како она ужива огроман углед и поверење у народу, за демократска је начела, заштитница је устава, много је страдала у рату, донела слободу и уједињење, затим како постоји потреба за јединственом државном странком каква је она, да је за радикално и најправедније решење аграрног питања.³⁹ Затим је 1. јуна 1919. године у Српској читаоници и

34 *Самоуправа*, бр. 57. од 11. марта 1920. године, стр. 3, Пк.

35 *Самоуправа*, бр. 63. од 17. марта 1920. године, стр. 2-3, Пк.

36 *Самоуправа*, бр. 81. од 8. априла 1920. године, стр. 3, Пк.

37 Р. Одавић, „Брат је мио које вјере био!”, Споменница Николе П. Пашића 1845-1925, Београд 1926, стр. 70-72.

38 *Самоуправа*, бр. 1 па на даље од јануара, фебруара, марта 1920. године.

39 *Самоуправа*, бр. 134 од 6. јуна 1919. године; рубрика Пк.

књижници у Завидовићима одржан поверенички састанак радикала којем је присуствовала и једна група муслимана.⁴⁰ Збор радикалне странке у Бањалуци одржан је 23. јуна 1919. године после неуспелог збора Демократске странке претходног дана. Истог дана је збор Демократске странке у Санском Мосту претворен у радикалски. Следио је народни збор радикалне странке у Паланчишту код Приједора; па у Маглајнима на Врбасу 12. јула 1919. године, где су присуствовали и изасланици Окружног одбора из Бањалуке, као и многобројни тежаци из околних села: Маглајана, Кобатоваца, Лакташа, Петошеваца, Маховљана, Крнета, Бакинаца, Јакуповаца и Гламочана; па у Слатини на Илици 14. јула 1919. године где се окупило много присташа Радикалне странке, тежака из околних села, на којем су присуствовали изасланици Окружног одбора из Бањалуке.⁴¹ Тако се почела окупљати и организовати, у оквиру Окружног одбора у Бањалуци, једна од најачијих партијских организација Радикалне странке у земљи, која је на потоњим изборима за Уставотворну скупштину у неким изборним срезевима дала и више од 10.000 гласова овој страници. Радикалски збор у Бијељини, на другом крају Босне, одржан је 17. јула 1919. године и на њему су као и на тињском (суседна Тузла) присуствовали и муслимани, од којих су се неки уписивали у Радикалну странку.⁴²

Босанску крајину, са великим бројем српског становништва и бројним присташама Радикалне странке, добром месном, среском и окружном организацијом, су често посећивали прваци и вође Радикалне странке. Крајем 1919. године између 10. и 15. децембра ту су били гости др Велизар Јанковић, Милутин Драговић, др Пећанац, народни посланици Радикалне странке, који су присуствовали зборовима у Бањалуци, Приједору, Босанском Новом, Босанској Крупи и Биџаку. Дочекала их је велика маса народа, углавном тежака и омладине, уз овације „као ослободитељи српског народа...испод Турака и Аустрије, а такође и економски и политички ослободитељи нашег тежака”. Народни посланици су окупљеном народу излагали историјат странке, програм, гледишта на текуће проблеме, говорили су о валутним, економским и аграрним питањима, административном систему. Зборови у Босанској крајини завршили су 15. децембра 1919. године поузданичким састанком у хотелу „Крупа” у Босанској Крупи.⁴³ У самој Босанској Крупи је тек 19. јануара 1920. године одржана скупштина Радикалне странке, изабран стални Одбор, и тако постављена основа даљег организовања.⁴⁴

Иако се у међувремену у Босанској крајини, као и у целој Босни и Херцеговини, одвијао интензиван политички живот, други један долазак сви су запамтили. Био је то агитациони пут пред изборе за Уставотворну скупштину почетком новембра (7. новембар) 1920. године вође НРС-а Николе Пашића. Био је то „тријумфални поход... догађај незапамћен у тој области и по одушевљењу и по броју суделовача. На целом путу — од Суње до Бањалуке — није било железничке станице или постаје а да није била препуна народа који се на тим местима — без обзира на доба ноћи и ране зоре — сабирао из околних села да г. Пашићу укаже своју љубав, своје поштовање и своју захвалност; на целом путу од Бањалуке до Босанске Градишке и до Окучана није било раскршћа, села или засеока где огромне масе народа нису жудно очекивале долазак и појаву онога човека... Карактери-

40 *Самоуправа*, бр. 137 од 11. јуна 1919. године; рубрика Пк.

41 *Самоуправа*, бр. 150 од 26. јуна 1919. године; бр. 158 од 5. јула 1919. године; бр. 163 од 11. јула 1919. године; бр. 176 од 27. јула 1919. године.

42 *Самоуправа*, бр. 179 од 31. јула 1919. године.

43 *Самоуправа*, бр. 3 од 3. јануара 1920. године.

44 *Самоуправа*, бр. 17 од 23. јануара 1920. године, стр. 3 Пк.

стични и оригинални ликови наших муслимана, њихово контемплативно посматрање и удубљивање у појаву господина Пашића, који се увек и вагда издваја од свих осталих појава око себе, јасно су говорили о интимном уверењу наших муслимана да је пред њима човек о којем се — то сада и сами виде — са разлогом говорило све оно што су они о њему слушали не само од православних Срба, него исто тако и од својих, муслиманских првака и вођа.⁴⁵

Током 1920. године успостављен је ланац месних организација Народне радикалне странке дуж Саве, и то са обе њене стране. Био је то један од најјачих праваца простирања радикалске политике који ју је водио на просторе Босанске и Хрватске крајине. И док је на босанској страни Саве и Уне имала великог успеха, са славонске и хрватске стране њена организација је била знатно разређенија.

Народ се по Босни и Херцеговини, као и претходне 1919. године, тако и током 1920. године, окупљао по зборовима који су се организовали у среском или окружном средишту коме су гравитирала околна села. Најчешће, ти зборови нису имали јасна страначка обележја, без обзира где су припадали његови иницијатори и организатори, као и присутни агитатори. Народ се ту директно опредељивао, сходно општој атмосфери која би се успостављала, према властитом расположењу и жељама. И током 1919. године било је зборова по Босанској крајини који су од демократских постајали радикалски једноставно због расположења и понашања присутних. Бивало је да се и неуспели демократски зборови од претходног дана претварају у „тријумфалне“ радикалске зборове наредног дана.

И током 1920. године, када се успостављао ланац радикалских организација кроз тзв. „меку Босну“, тј. дуж Саве, владала је слична атмосфера и расположење.

Народ из околине Босанског Шамца и Градачца окупио се 2. фебруара 1920. године на великој скупштини у Слатини (срез Градачац), и масовно приступио Радикалној странци „обавезујући се да ће чувати овај крај као неспоран посед првих српских државника“.⁴⁶ Срески одбор Народне радикалне странке у Босанској Дубици постојао је већ почетком 1920. године. Са првог славља „Радикалног дана“ — Три Јерарха 12. фебруара 1920. године председник Одбора Јанко Мисаљевић послао је поздравни телеграм у Београд, у средиште странке. (Поздравни телеграми са прослава овог дана радикалске солидарности стигли су и из Цазина, Петровца и Приједора.)⁴⁷ Прва скупштина радикала за срез Брчко одржана је у Буковику 16. фебруара 1920. године и ту су расположење и атмосфера били такви да је превагнула на страну Народне радикалне странке, па су агитатори Демократске странке били „извиждани и отерани“. Скупштина је била „величанствена ... а сва околна села листом су за нас“, јављао је др Нешковић.⁴⁸ Током фебруара 1920. године конституисао се и први Окружни одбор Народне радикалне странке у Босни у Бањалучком округу. То је био знак да је на том простору спроведена организација месних и среских радикалских одбора и да су се стекли услови да се позову председници свих среских организација на прву седницу ОО НРС-а за округ Бањалучки. Тада су изабрани председник, два потпредседника, два секретара и благајник.⁴⁹

Почетком 1920. године постојала је и радикалска организација у Босанској Градишци која се јавила 29. фебруара једним поздравним телеграмом новој влади са

45 Р. Одавић, оп.цит, стр. 70-71.

46 *Самоуправа*, бр. 28 од 5. фебруара 1920. године.

47 *Самоуправа*, бр. 38. од 18. фебруара 1920. године; бр. 37 од 17. фебруара 1920, бр. 49 од 2. марта 1920. и бр. 56 од 10. марта 1920. године (Рубрика: Поводом Радикалног дана).

48 *Самоуправа*, бр. 39 од 19. фебруара 1920. и бр. 47 од 28. фебруара 1920. године.

49 *Самоуправа*, бр. 46 од 27. фебруара 1920. године.

Стојаном Протићем на челу. Током марта 1920. године присташе Радикалне странке биле су активне и у Дубичком срезу; 22. марта 1920. године организован збор Радикалне странке у Драгсенићу код Босанске Дубице, на којем се окупило „много“ тежачког света из околних села (Међеђе, Драгсенић, Демировци, Клековци, Градина). На збору је говорио и „наш уважени старина и друг из усташког живота Петра Мркоњића...“ Мојо Хрваћанин.⁵⁰ Током јануара и фебруара јавили су се и радикали у Мостару и Требињу у Херцеговини; затим у Кључу.⁵¹

Политички живот се наставио и после избора за Уставотворну скупштину на којима је Босна и Херцеговина дала око четвртину свеукупних радикалских гласова. Већ 26. децембра 1920. године на скупштини НРС у Босанској Градишци подносио је извештај народни посланик господин Душан Суботић. Том приликом је изражена захвалност за коначно конституисање Уставотворне скупштине, а Месни одбор НРС-а „апелује на патриотске снаге ... очекује, приправан на све жртве, да ће прва наша народна влада гвозденим руком уредити ову нашу Краљевину...“⁵² Поводом прославе Радикалског дана за 1921. годину, срески одбор НРС у Бугојну организовао је прославу на којој је говорио др Милан Пећанац, народни посланик за Травнички округ. Срески одбор у Бихаћу такође је организовао прославу 12. фебруара 1921. године. У марту 1921. године одржани су зборови НРС-а у Славонском и Босанском Броду на којима је говорио народни посланик Чеда Костић; а 11. априла одржан је и годишњи месни збор НРС-а у Бањалуци; том приликом одржана је и скупштина новоорганизоване страначке штампарије и послат поздравни телеграм Николи Пашићу „... за мудро вођење државне политике са којом је остварена и давно очекивана и потребна слога са Муслиманима.“⁵³

Спајање Српске народне радикалне странке Угарске-Војводине, Хрватске и Славоније са Радикалном странком Србије одвијао се на два нивоа: на једном су се сусретали појединци, групе из вођства странке, делегати-посланици из обеју странака, и договарали међусобно деловање, односе и начин „стапања“; на другом су партијске јединице бивше Радикалне странке Војводине кроз процес реорганизовања или стварања постајале делови нове Радикалне странке Краљевине СХС. Током 1919. и 1920. године страначком организацијом био је прожет и Срем и Банат и Бачка и Барања (нешто слабије).

Радикалска посланичка скупштина за Шид и околна места одржана је 25. маја 1919. године и на њој је изабран Акциони одбор од најугледнијих грађана и ратара. „Велики народни збор“ – збор Радикалне странке у Иригу одржан је 22. јуна 1919. године и на њему је прихваћена резолуција која је представљала уважавање рада и успеха НРС-а у свим видовима њене политике, признавање њених „огромних“ заслуга на делу ослобођења и уједињења, с надом да она изврши и консолидацију, сређивање и учвршћивање нове државе. „Велики народни збор“ Радикалне странке за град Панчево и околину одржан 29. јуна 1919. године донео је исту резолуцију, али се бавио и програмом и организацијом странке у Србији и другим покрајинама. Организациони збор НРС-а за Велики Бечкерек одржан је 9. јула 1919. године; а 24. и 25. децембра 1919. године извршена је организација Радикалне странке у Новом Сланкамену, када су уписани чланови (107) и изабран месни одбор. Та организација се 17. јануара 1920. године проширила и на Стари

50 *Самоуправа*, бр. 82 од 9. априла 1920, стр. 2, Пк.

51 *Самоуправа*, бр. 24 од 31. јануара 1920, бр. 29 од 7. фебруара 1920. и бр. 57 и 58 од 11. и 12. марта 1920. године.

52 *Самоуправа*, бр. 1 од 1. јануара 1920, стр. 2. „Партијско кретање“.

53 *Самоуправа*, бр. 36 од 16. фебруара 1921, бр. 38 од 18. фебруара 1921, бр. 40 од 20. фебруара 1921, бр. 72 од 30. марта 1921. и бр. 84 од 13. априла 1921. године. (Рубрике Пк).

Сланкамен иницијативом учитеља Св. С. Врачаревића из Новог Сланкамена. Организациона скупштина НРС-а за Бачку Паланку била је 28. јануара 1920. године. У Великој Кикинди је 12. фебруара 1920. године држан веома посећен збор радикалских присташа, а присуствовали су му, као и раније, гости из Србије и Београда народни посланици и делегати ГО НРС-а; 13. фебруара 1920. године следили су зборови у Иђешу и Драгутинову (Карлову). Више од 3.000 људи присуствовало је збору Радикалне странке организованом у Вршцу 19. фебруара 1920. године. По великом броју присутних гостију из Београда, Србије, Црне Горе, као и домаћих војвођанских првака и народних посланика, ово је била једна од највећих радикалских манифестација. И том приликом прочитана је текућа резолуција РС и прихваћена, а затим је извршен и упис у странку.⁵⁴

Током фебруара 1920. године по Срему, Банату и Бачкој слављен је Радикалски дан — Три Јерарха; забаве организоване тим поводом окупљале су велики број људи „без разлике сталеза” и биле су веома успеле (Сремски Карловци, Стари Сивац — Бачка, Ердевик итд.).⁵⁵ Месна организација НРС-а извршена је и у многим мањим местима Војводине: у селу Парта 1920. године, у Сремској Каменици 23. фебруара; у Жабљу — Бачка 1. марта 1920. године.⁵⁶

После избора за Уставотворну скупштину, на којима су Банат, Бачка и Барања са Сремском жупанијом дали више од 1/4 свеукупних радикалских гласова, наставило се са поузданичким састанцима, зборовима и даљим организовањем. У Сремској Митровици је 23. јануара 1921. године после поузданичког састанка одржана Среска конференција председника и потпредседника месних одбора НРС-а у овом срезу. И овде су били присутни гости из Србије, народни посланици из Топличког и Врањског округа: донета је значајна одлука о помоћи у кукурузу за ове крајеве, као и предлог за колонизацију у Јужној Србији.⁵⁷

И 1921. године, као и претходне, Радикалски дан је успешно прослављен. Затим су уследиле, током марта и априла, конференције и зборови НРС-а на којима су се новоизабрани народни посланици обраћали народу: у Иригу марта 1921, у Старом Сланкамену за срез Старопазовачки 3. априла 1921. године (тада је говорио и народни посланик тог среза др Љуба Поповић); обилазак Великокикинског изборног округа завршио се великим народним збором на пијаци у Башахиду, па банкетом. Овај ланац зборових по Банату привукао је у странку велики број нових присталица.⁵⁸

Током априла 1921. године; народни посланик др Љуба Поповић посетио је и друга места свог изборног округа — Стара Пазова: (Сурдук 7. априла, Војку и Голубинце 10. априла).⁵⁹ Радикалске месне организације у Војводини огласиле су се спонтано и током априла 1921. године када се расправљало о имену државе и њеном уставу — углавном су те спонтане реакције биле против имена Југославије.

54 *Самоуправа*, бр. 137 од 11. јуна 1919, бр. 149 од 25. јуна 1919, бр. 150 од 26. јуна 1919, бр. 157 од 4. јула 1919, бр. 164 од 12. јула 1919, бр. 1 од 1. јануара 1920, бр. 11 од 16. јануара 1920, бр. 24 од 31. јануара 1920, бр. 40 од 20. фебруара 1920, бр. 44 од 25. фебруара 1920 и бр. 51 од 4. марта 1920. године.

55 *Самоуправа*, бр. 45 од 26. фебруара 1920. године.

56 *Самоуправа*, бр. 49 од 2. марта 1920, бр. 51 од 4. марта 1920. и бр. 60 од 14. марта 1920. године.

57 *Самоуправа*, бр. 18 од 25. (8.) јануара 1921. године.

58 *Самоуправа*, бр. 68 од 25. марта 1921, бр. 77 од 5. априла 1921. и бр. 80 од 8. априла 1921. године.

59 *Самоуправа*, бр. 80 од 9. априла 1921. и бр. 82 од 10. априла 1921. године.

Радикалска политика, као и организација, продирала је на простор Славоније и Хрватске преко Сремске жупаније али и из Босне преко Саве и Уне. У новој држави Радикална странка је своја најзападнија упоришта нашла у Крњаку и Тушиловићима (Кордун) где је први радикалски збор одржан 10. јуна 1919. године, а у јулу 1919. године успостављена месна организација странке. Месни одбор Народне радикалне странке у Загребу изабран је и конституисан 3. августа 1919. године са укупно 15 чланова, у управи и одборника.⁶⁰ У Јасеновцу на Сави су 14. и 21. децембра 1919. године одржани поузданички састанци Радикалне странке, 23. децембра обављено је приступање и уписивање у странку а 25. децембра изабран је Месни одбор РС-а од 12 чланова.⁶¹

Привремени Главни одбор НРС-а је на својој седници 31. децембра 1919. године одлучио да приступи припремама за организацију странке у Хрватској и Славонији. Тада је одлучено да се на један претходни поузданички састанак позову виђенији пријатељи странке и да се обави саветовање са њима о организацији странке у тим крајевима.⁶² Састанак је заказан за 18. јануар, али је одржан 25. јануара 1920. године у Загребу у хотелу „Ројал” у Илици. На састанку су учествовали делегати из 20 котарева Хрватске и Славоније, а председавао је Мојо Хрваћанин. Као гости били су присутни Риста Одавић, Велизар Јанковић и Миша Трифуновић који су, заједно са другим учесницима конференције (др Никола Ђурђевић из Славонског Брода, прото Медаковић из Јасеновца, цео клуб Медаковићеве групе, Бабић-Ђалски итд.) много говорили о неразумној и штетној политици Светозара Прибићевића. Извршена је организација странке и изабрани делегати у ГО НРС-а. Овај састанак Радикалне странке у Загребу искоришћен је за контакте са хрватским политичарима и тада је практично почело стварање Парламентарне заједнице.⁶³

После састанка у Загребу, 9. фебруара 1920. године, одржана је скупштина НРС-а у Броду на Сави, изабран је стални одбор као и председник др Никола Ђурђевић. Радикалском састанку у Новој Градишци 16. фебруара 1920. године присуствовали су тежаци из свих околних села. Пре тога је у Старој Градишци 1. фебруара 1920. године обављена организација НРС-а и изабран МО НРС-а. Поузданички састанак присташа Радикалне странке у Винковцима одржан је 8. фебруара 1920. године. Састанак је отворио др Богдан Милашиновић, изабран је Месни одбор, и одлучено да се прославе Три Јерарха. У винковачкој средини овај догађај је оцењен као велики успех Радикалне странке, јер су Винковчани одувек били „одлучне и истакнуте присташе Српске народне самосталне странке и Српско-хрватске коалиције.”⁶⁴

Крњачка месна организација често се оглашавала, а 12. фебруара 1920. године прославила је Радикалски дан и прикупила 700 динара прилога, што је била велика сума новца за тако малу и скромну средину.⁶⁵ Састанку радикала у Новој Градишци 16. фебруара 1920. године, када је извршена месна организација и изабран одбор, присуствовао је и председник Месног одбора Хрватске заједнице. Он је топло и безрезервно поздравио нову организацију опозиционог блока, звану Пар-

60 *Самоуправа*, бр. 138 од 12. јула 1919, бр. 142 од 17. јуна 1919, бр. 185 од 7. августа 1919. и бр. 201 од 26. августа 1919. године.

61 *Самоуправа*, бр. 5 од 7. јануара 1920. године.

62 Исто.

63 *Самоуправа*, бр. 20 од 27. јануара 1920. године.

64 *Самоуправа*, бр. 36 од 15. фебруара 1920, бр. 39 од 19. фебруара 1920, бр. 40 од 20. фебруара 1920. и бр. 48 од 29. фебруара 1920. године.

65 *Самоуправа*, бр. 41 од 21. фебруара 1920. године.

ламентарна заједница. Организација НРС-а спроведена је 8. фебруара и у Бјеловару на једној радикалској партијској скупштини коју је отворио господин Тома Богојевић, и на којој је образован још један МО НРС-а у Хрватској и Славонији.⁶⁶

Трајање политике инаугурисане формирањем Парламентарне заједнице, а директна последица те политике било је конституисање низа месних одбора НРС-а по Славонији, преживела је већина ових партијских организација. На збору НРС-а у Босанском Броду марта 1921. године, на којем је говорио и народни посланик Чедо Костић, били су присутни радикали Славонског Брода; затим је извршена месна организација странке у Рајићу (срез Новска, Пожешка жупанија) почетком априла 1921. године као и другим местима овога среза; 10. априла 1921. године одржала је МО НРС-а у Винковцима своју редовну годишњу скупштину где се говорило о раду током протекле године и забраи нови одбор. Две недеље касније, 25. априла, у Винковцима је поново одржан велики народни збор: била је то спонтана реакција радикала против имена Југославија за заједничку државу.⁶⁷

Народна радикална странка се окупљала у Старој Србији и Македонији (тзв. Јужној Србији) по варошицама и градићима где год је било имућног српског грађанства или пак чиновништва које је репрезентовало нову власт. Најсјајније радикалске прославе организоване су по овим варошима, а највећи новчани приноси за радикалску касу скупљани су управо на њима.⁶⁸

У Битољу је 25. децембра 1919. године одржана прва седница једног месног одбора Радикалне странке.⁶⁹

За радикале било је веома значајно понашање Муслимана из тзв. јужних крајева. Почетком 1920. године одржана је у Скопљу велика скупштина Муслимана из Старе Србије и Македоније на којој су расправљана перска, друштвена и политичка питања: како Муслимани да се оријентишу и какво држање да заузму према политичким странкама у новој држави. Међу радикалским политичарима је уочено, прво и најбитније, да су се Муслимани из ових крајева помирили са новом државом и да немају намеру да се иселјавају у Азију, да је тако међу њима „тријумфовао“ принцип: „за се нација, за се религија“. Као други значајан корак Муслимана из Старе Србије и Македоније оцењено је то, што су, у том тренутку, одбили да створе једну нарочиту муслиманску странку. Муслимани су решили на том свом првом конгресу да приступе једној од постојећих политичких партија која усвоји њихов програм. Своје захтеве они су формулисали у десет тачака.⁷⁰

Збор радикала у Приштини одржан је 11. јануара 1920. године и на њему је извршена организација странке и избор месног одбора. Изасланици радикалских одбора округа Битољског сакупили су се већ 12. јануара 1920. године ради споразума о партијским стварима и организовања окружног одбора. Председник Месног одбора НРС-а у Кичеву почетком јануара (6-7) 1920. године са збора радикала Кичевског среза честитао је Божић руководству странке у Београду. У Велесу је 18. јануара 1920. године била одржана већ друга партијска конференција Радикалне странке. Радикалски збор одржан 9. фебруара 1920. године у Охриду описује се као „сјајно посећен“; на њему је организован и Месни одбор НРС-а. На дан Три Јерарха стигле су главном одбору НРС-а честитке од радикала из Дебра, Новог Пазара, Скопља итд.; а поздравни телеграми новој влади крајем фебруара 1920.

66 *Самоуправа*, бр. 47 од 28. фебруара 1920. и бр. 55 од 9. марта 1920. године.

67 *Самоуправа*, бр. 72 од 30. марта 1921, бр. 78 од 6. априла 1921, бр. 99 од 1. маја 1921. и бр. 100 од 4. маја 1921. године.

68 *Самоуправа*, бр. 87 од 16. априла 1921. и бр. 88 од 17. априла 1921. године.

69 *Самоуправа*, бр. 1 од 1. јануара 1920. године.

70 *Самоуправа*, бр. 4 од 4. јануара 1920. године.

године из Призрена и других места. Први састанак радикала за срез Дебарски био је 29. фебруара 1920. године у Дебру на збору који је окупио око 200 првака из тога краја; тада је конституисан и Срески одбор НРС-а и Месни одбор за Дебар. Једно лепо радикалско „пријатељско вече“ одржано је у кафани „Велика Србија“ у Прилепу 21. фебруара 1920. године уз присуство и великог броја највиђенијих Муслимана тога краја. Радикали среза Горњополошког састали су се 7. марта 1920. године на свом збору у Гостивару уз присуство „у великом броју из свих општина грађана муслиманске вере“; тада је конституисан и Срески партијски одбор од председника партијских организација из свих општина среза.⁷¹

Током 1921. године активност радикала у Старој Србији и Македонији наставила се на општинским изборима у јануару те године када су однели победу у Скопљу (у споразуму са демократима и Муслиманима), Гостивару и другим местима; затим на годишњим зборовима (Приштина, 16. јануара 1921. године итд.). Затим су следиле бројне прославе Три Јерарха: у Скопљу, Дебру, Прилепу итд. У Пријепољу је тог дана на Три Јерарха извршена организација НРС-а и изабран месни одбор.⁷²

Месни и срески одбори Радикалне странке јавили су се и у Црној Гори током 1919, 1920 и 1921. године: у Котору, Цетињу, Подгорици, Колашину, Андријевици, Плаву, Пљевљима.

Ова бројна и разуђена мрежа радикалске организације на простору Старе Србије, Македоније и Црне Горе дала је сразмерно мало гласова на изборима за Уставотворну скупштину: нешто више од 1/10 укупних радикалских гласова.⁷³

Београд је био седиште ове велике, бројне и разуђене страначке организације која се простирала на готово целом простору нове Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. У Београду се одвијао велики део страначког живота, из њега се управљало целом странком. Он је био седиште Главног одбора Народне радикалне странке и његових ужих тела. Канцеларија Главног одбора НРС-а, „Самоуправа“, Клуба београдских радикала, као и многих других активности странке налазила се у згради у Улици Вука Караџића бр. 18, званично Редакцији радикалског органа „Самоуправе“.

Београдска месна радикалска организација чинила је практично половину Главног одбора и састајала се, као и Студентски радикалски клуб „Словенски југ“, сам Главни одбор и друге организације и институције НРС-а у хотелу „Париз“, најчешће у „Ловачкој соби“.

Први састанак Клуба београдских радикала био је одржан 24. августа 1919. године у хотелу „Империјал“. Током наредних година Клуб је организовао низ предавања актуелног садржаја која су држали њихови најугледнији чланови, као и бројни гости.⁷⁴ Многобројне своје седнице одржао је током 1919, 1920. и 1921. године и Студентски радикалски клуб „Словенски југ“.

⁷¹ *Самоуправа*, бр. 11 од 16. јануара 1920, бр. 12 од 17. јануара 1920, бр. 15 од 21. јануара 1920, бр. 27 од 4. фебруара 1920, бр. 28 од 5. фебруара 1920, бр. 34 од 13. фебруара 1920, бр. 37 од 17. фебруара 1920, бр. 36 од 15. фебруара 1920, бр. 38 од 18. фебруара 1920, бр. 39 од 19. фебруара 1920, бр. 55 од 9. марта 1920, бр. 52 од 5. марта 1920, (Дебар), бр. 58 од 12. марта 1920, (Прилеп), бр. 60 од 14. марта 1920, (Гостивар), бр. 62 од 17. марта 1920, (Тетово) и бр. 82 од 9. марта 1920. године (Гостивар).

⁷² *Самоуправа*, бр. 18 од 28. (5.) јануара 1921, бр. 25 од 5. фебруара 1921, бр. 36 од 16. фебруара 1921. и бр. 55 од 11. марта 1921. године.

⁷³ Статистички преглед избора народних посланика за Уставотворну скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, извршен на дан 28. новембра 1920. године, Београд, 1921. година.

⁷⁴ *Самоуправа*, бр. 138 од 12. јуна 1919, бр. 200 од 24. августа 1919. и бр. 5 од 7. јануара 1920. године.

Најужа радикалска елита иницирала је у првим годинама после ослобођења земље неколико значајних радњи: оснивање друштва „Народна самоуправа” као акционарског друштва које је требало да покрије велики део издавачке делатности за потребе странке. То друштво је окупило најугледније људе Радикалне странке широм земље да буду његови повереници.⁷⁵

У Београду, у најужим радикалским круговима, Главном одбору пре свега, иницирана је организација прославе „Радикалског дана” – Три Јерарха у знак солидарности свих радикала у земљи. Ова значајна активност, која се обнављала сваке године (празник је слављен 12. фебруара на Три Јерарха) имала је као основни циљ прикупљање добровољних прилога за партијске касе. Према одредбама, 1/3 прихода (односно 1/2 у Београду) слата је Главном одбору у Београд.⁷⁶

За саму београдску радикалску организацију значајно је било прво окупљање после рата на заједнички састанак свих 15 пододбора Радикалне странке за град Београд, укупно 450 чланова, који су на том свом састанку 6. фебруара 1920. године донели једну значајну резолуцију којом се тражило извршење потпуне организације НРС-а.⁷⁷

Почетком 1921. године започето је организовање акционарског друштва „Нови живот”, значајног радикалског часописа, који је окупио најелитније чланове странке: др Лазу Марковића, др Милана Стојадиновића итд.⁷⁸

Најзначајније деловање странке у самом граду било је њено припремање за општинске изборе које је отпочело крајем јануара а завршило се „освајањем” београдске општине на изборима у марту 1921. године.⁷⁹

У марту 1921. године почела је са организовањем и Народна радикална омладина која је 27. марта 1921. године одржала свој први збор у Београду у хотелу „Париз”.⁸⁰

Организација Народне радикалне странке настајала је тако кроз разне облике и низ активности и омогућила странци место једне од најјачих у новоствореној држави.

75 *Самоуправа*, бр. 6 од 10. јануара 1920. и бр. 11 од 16. јануара 1920. године.

76 *Самоуправа*, бр. 14 од 20. јануара 1920. године.

77 *Самоуправа*, бр. 29 од 7. фебруара 1920. године.

78 *Самоуправа*, бр. 7 од 12. јануара 1921. године.

79 *Самоуправа*, бр. 19 од 26. јануара 1921, бр. 41 од 22. фебруара 1921, бр. 42 од 23. фебруара 1921. и бр. 45 од 26. фебруара 1921. године.

80 *Самоуправа*, бр. 71 од 29. марта 1921. године.

РЕЗИМЕ

Организација Народне радикалне странке у време конституисања Краљевине СХС одвијала се на два нивоа.

На једном су се окупљали организовани појединци и групе из већ постојећих радикалских партијских организација (Народна радикална странка Краљевине Србије и Српска народна радикална странка из бивше Краљевине Угарске, тј. некадашње Војводине са Славонијом и Хрватском), којима су прилазили представници елита, Срби и Југословени из других крајева земље (пре свега Босне и Херцеговине и тзв. Лужне Србије, тј. из Старе Србије и Македоније) који су нагињали радикалској политици.

На другом нивоу се одвијало, делом спонтано, делом организовано, стварање месних, среских и окружних партијских организација. У некадашњој Краљевини Србији радило се о обнављању и попуњавању партијских организација у свих 17 округа током 1920. и 1921. године; у некадашњој Војводини заправо се радило о реорганизовању старих партијских организација које су биле активне а прилагођене борби унутар српских аутономија у Краљевини Угарској; у такозваној јужној Србији, Босни и Херцеговини и Црној Гори радило се о стварању потпуно нових партијских организација.

До избора за Уставотворну скупштину који су одржани 28. новембра 1920. године овај процес је солидно унапредовао и осигурао је Радикалној странци 92 посланичка места из 55 изборних округа (жунања). На општинским изборима (регуларним у августу 1920. и поновљеним у фебруару-марту 1921.) странка је, такође, имала доста успеха, често у коалицији са својим, иначе, великим противницима демократима.

Дакле, правци распрострањања и ширења Радикалне странке ишли су према југу (Стара Србија и Македонија) и према северу и северозападу (Војводина, Славонија и Хрватска), као и према западу (Босни и Херцеговини). Партијске организације у Босанској Крајини (изборни округ Бањалука) и Војводини (6 изборних округа) постале су бастиони радикалске политике.

Основе ширења Радикалне странке у новоствореној држави биле су традиционална борба за демократске принципе, за парламентарни систем, за грађанска права и националне слободе; успеху странке допринела је извојевана победа у великом рату и стварање нове заједничке државе.

RÉSUMÉ

La constitution du Parti radical à l'époque de la création du Royaume des Serbes, Croates et Slovène (automne 1918 – juin 1921)

La constitution du Parti radical au moment de la création du Royaume des Serbes, Croates et Slovenes se déroulait à deux niveaux.

L'un de ces niveaux comprenait le rassemblement et l'organisation des directions de partis radicaux actuels (Parti radical populaire du Royaume Serbe et Parti national radical serbe provenant de l'ancien Royaume de Hongrie, c-à-d. de l'ancienne Voïvodine, Panonie et Croatie), et avec les représentants et élites, Serbes et yougoslaves venant des autres coins du pays (tout d'abord de Bosnie et Herzégovine et de la soi-disante Serbie méridionale consistant de la Vieille Serbie et de la Macédoine) qui inclinaient à la politique radicale.

A l'autre niveau se déroulait, de façon spontanée et organisée, la formation des sections locales de parti (dans les arrondissements et les départements). Dans l'ancien Royaume Serbe il s'agissait de renouveler et de compléter des sections de parti dans tous les 17 départements, durant 1920 et 1921; dans l'ancienne Voïvodine il était question en réalité de réorganiser d'anciennes sections de parti qui étaient actives au sein de l'autonomie; dans la soi-disante Serbie méridionale, Bosnie et Herzégovine et au Montenegro, il s'agissait en effet d'établir de nouvelles cellules de parti.

Déjà aux élections pour la Constituante qui ont eu lieu le 28 novembre 1920 ce réseau était solidement organisé pour assurer au PR 92 mandats de député dans 55 circonscriptions électorales (joupania). Aux élections municipales (régulières en août 1920 et répétées en janvier-mars 1921) il avait également assez de succès, souvent en coalition avec d'ailleurs son adversaire acharné — les démocrates.

Donc, les lignes de diffusion et d'expansion du PR allaient vers le Sud (la Vieille Serbie et la Macédoine) et vers le Nord et le Nord-Ouest (Voïvodine, Croatie et Slovénie), et vers l'Ouest (Bosnie et Herzégovine). Les sections de parti dans la Bosanska Krajina (la circonscription électorale de Banja Luka) et en Voïvodine (six circonscriptions électorales) sont devenues autant de bastions de la politique radicale.

A la source de l'expansion du PR était la lutte traditionnelle pour les principes démocratiques, pour un régime parlementaire, pour les droits civiques et les libertés nationales; à l'origine de son succès était rien moins que la victoire remportée dans la Grande Guerre et la création d'un Etat commun.